

РОЛЬ АРХІЄПИСКОПА ФЕОФАНА (ПРОКОПОВИЧА) У ФОРМУВАННІ ІМПЕРСЬКОГО ДУХУ МОСКОВІЇ ТА ПІДНЕСЕННІ ПОСТАТІ ПЕТРА І

На початку 1720 року була готова «програма Російської реформації», церковно-правовою пам'яткою синодальної епохи «Духовний регламент», за яким утворюється Колегія духовних справ. Для Петра І настав, нарешті, довгоочікуваний момент відкритого здійснення давно задуманої реформи. Петру І зрозумілий був лише дух реформи. Але він був безсилий його точно юридично оформити. В особі архієпископа Феофана (Прокоповича) Петро І знайшов здібного виконавця і тлумача своїх побажань і думок, не тільки послужливого, але і догодливого. Архієпископ Феофан вмів вгадувати і доказувати не тільки недоговорене, але і недодумане Петром. Зі всіх сучасників царя Петра І архієпископ Феофан (Прокопович) постав, без сумніву, найвигіднішим співробітником у справі реформування Росії, бо він був переконаний, що старо-московська Русь віджила своє.

Актуальність дослідження полягає у висвітленні постаті архієпископа Феофана (Прокоповича) в контексті його як апологета задумів російського царя Петра І, автора «Духовного регламенту» - документу, котрий став основою для церковної реформи початку XVIII ст. Відтак, архієпископ Феофан (Прокопович) бере активну участь у формуванні імперського духу Московії.

Постать Феофана (Прокоповича) є цікавою і в контексті його неординарної ролі в історії України. Його надто вихваляли філософи, проте фактичних підстав для возвеличення немає. Актуальним є відведення архієпископу Феофану (Прокоповичу) належного місця в історії України, яке йому відповідає.

Об'єктом наукового дослідження є діяльність архієпископа Феофана (Прокоповича), його внесок у формування імперського духу Московії на початку XVIII ст. Відповідно, дане дослідження має на меті дати об'єктивну оцінку ролі архієпископа Феофана (Прокоповича) у формуванні імперського духу Московії та возвеличенні постаті російського царя Петра І. **Відповідно до поставленої мети** передбачається виконання таких завдань: по-перше, розкрити постать архієпископа Феофана (Прокоповича) як духовного ідеолога в процесі формування імперського духу Московії; по-друге, висвітлити історичний фактаж возвеличення постаті царя Петра І архієпископом Феофаном (Прокоповичем); по-третє, на базі складеного архієпископом Феофаном (Прокоповичем) «Духовного регламенту» поглянути на слід, котрий він залишив по собі в історії України.

Основний зміст статті. Народився майбутній архієпископ Феофан (Прокопович) в червні 1681 року в сім'ї київського міщанина і при хрещенні був названий Єлеазаром. В дитинстві, ставши сиротою, він виховувався рідним дядьком ієромонахом Феофаном (Прокоповичем), ректором Київської колегії і настоятелем Братського монастиря. Вступивши в нижчі класи училища Єлеазар у восьмирічному віці знову осиротів зі смертю свого дядька Феофана. Якийсь київський міщанин, ім'я якого залишилось невідомим, взяв хлопчика до себе на виховання і дав йому можливість продовжувати розпочате навчання.

До 1698 року Єлеазар навчався в Київській колегії і після закінчення повного курсу академічних наук, подібно митрополиту Стефану (Яворському), відправився на навчання за кордон. Спочатку він поїхав в Литву і, назвавшись уніатом, вступив в братство Вітебського базилианського монастиря, прийнявши чернецтво з іменем Єлисея^[1]. Тут на юного талановитого монаха звернули увагу і направили на навчання в Рим в колегію святого Афанасія для вивчення філософських і богословських наук. Єзуїти не могли не оцінити видатних здібностей тодішнього Єлисея Прокоповича і пропонували йому увійти в їх орден і залишитись вченим співробітником при Ватиканській бібліотеці^[2].

За три роки навчання в Римі Єлисей пройшов повний курс католицького схоластичного богослів'я, але через свій бунтівний дух нажив ворогів і змушений був утікати. Він пішов додому пішки через Швейцарію, де познайомився з визначними вченими, здобуваючи їхню прихильність своїми винятковими здібностями^[3].

Повернувшись на рідну землю, він опинився в Почаївському православному монастирі, який в той час знаходився під владою Польщі. Тут він відрікся від унії і прийняв чернецтво з іменем Самуїла. Через деякий час Прокопович був запрошений в Київ митрополитом Варлаамом (Ясинським), який особисто знав незвичайні його здібності і 1704 року призначив його в Академію бути учителем поетики. В 1705 році Прокоповича вшанували за його бажанням новою зміною імені на честь його покійного дядька Феофана.

Молодий професор викладав курси риторики (1706-1707), філософії (1707-1711) і, на кінець, вищий курс богослів'я (1711-1715). Ось тут, викладаючи богослів'я, і виявився у всій силі засвоєний ним самотужки із перечитаного на латинській мові протестантського богослів'я новий історичний і критичний метод викладення догматів.

До Жовтневого перевороту 1917 року в Новгородській семінарії зберігалася бібліотека Феофана (Прокоповича) із більш ніж три тисячі томів, які склалися на три чверті з протестантських авторів. Це і цінність матеріальна, і багатий апарат, який служив архієпископу Феофану в його літературних працях. Як зазначає А.В. Карташов: «Феофан, виведений з київського кабінету і поставлений на широкий шлях реформаційно-політичного життя Росії, залишив по собі близько сімдесяти творів різного об'єму і своєрідної якості, характерної для бойового публіциста. Феофан, усвідомлюючи свою розумову перевагу над оточуючим середовищем, не

соромився на угоду практичним і полемічним цілям зловживати досить сміливими софізмами, хоча міг би висловлювати і в більш стриманих об'єктивних формах»^[4].

Відомий історик-архієпископ Філарет (Гумілевський) писав про архієпископа Феофана: «Християнство добре було відоме розуму його, він знав його чітко і повно, але воно не було найголовнішим в його житті. Хитрий і далекоглядний, він умів знаходити собі щастя, не питаючи у совісті»^[5]. Як зазначає протоієрей Георгій Флоровський: «Феофан не те, що примикає, він належить до протестантської схоластики XVII століття. І його твори цілком вміщуються в історії німецького реформованого богослів'я. Якби не було на Феофанових «трактатах» імені російського єпископа, їх автора більш природно було б розпізнати в середовищі професорів якогонебудь протестантського богословського факультету»^[6].

Привернув увагу царя Петра I молодий ієромонах Феофан (Прокопович) 5 червня 1706 року, коли цар прибув до Києва на закладення Печерської фортеці. Феофан звернувся до Петра з вітальною промовою в Софійському соборі, торкнувшись сучасних подій, вміло і доречно воздавши хвалу військовим успіхам Петра.

Через три роки, 10 червня 1709 року, коли Петро I проїздив через Київ після Полтавської битви, Феофан знову сказав панегірик Петру в Софійському соборі, а пізніше зумів догодити і всесильному Меншикову, сказавши і йому похвальне слово^[7]. М. С. Грушевський пише, що під час «мазепиної афери», Прокопович зумів дуже сильно задокументувати свою лояльність царському урядові і придбати довір'я й ласку Київського генерал-губернатора^[8].

В 1711 році цар Петро I викликав ієромонаха Феофана до себе в табір під час Турецького походу, де він виступив з панегіриком в річницю Полтавської битви. Ця поїздка стала першим кроком на шляху возвеличення Феофана. В цьому ж році Петро I призначив Феофана ректором Київської Академії та ігуменом Києво-Братського монастиря. Для Феофана (Прокоповича) ці роки були наповнені педагогічною роботою і турботами по управлінню Академією. В цей же час Феофан пише «Догматику» під впливом протестантизму. В розпалі своєї діяльності він в кінці 1715 року був викликаний в нову столицю, куди із-за хвороби зміг з'явитися лише 14 жовтня 1716 року^[9].

В Петербурзі почався другий період життя Феофана (Прокоповича), коли він став близькою людиною і одним з головних співробітників царя. Феофан, звичайно, розумів, що тепер перед ним відкривається дорога до архиєрейського сану. В листі до свого учня і товариша Якова Марковича 9 серпня 1716 року він писав: «Мабуть ти вже чув, що мене викликають для єпископства. Ця честь так мене спокушає і притягує, наче вирішили кинути мене диким звірам на поживу. Справа в тому, що кращими силами своєї душі я ненавиджу митри, сакоси, жезли, свічники, кадильніці і тому подібні втіхи... Я люблю діло єпископства, я бажав би бути єпископом, коли б замість єпископа не довелось мені бути комедіантом, бо до цього призводять

надзвичайно несприятливі для єпископства обставини, якщо не змінить їх Божественна мудрість. Тому маю намір докласти всіх зусиль, щоб відмовитися від цієї надзвичайної честі, і летіти назад до вас»^[10].

Два роки провів ігумен Феофан в Петербурзі як проповідник, причому являвся скоріше публіцистом, ніж пастирем-вчителем. Він переважно, з точки зору світської влади, обговорював у своїх проповідях політичні справи. В його проповідях передсинодальних років мало турботи про релігійні потреби народу, перед нами світський оратор, який з історичної, юридичної і богословської точок зору роз'яснює і обґрунтовує практику реформ.

Феофан (Прокопович) розумів, що в повному обсязі реформи можна провести тільки силою і тільки за умови повного підкорення всіх одній волі царя. Як пише історик Російської Церкви І.К. Смоліч: «В промовах Феофана, як церковних, так і світських ми знайдемо думку про служіння абсолютизму. Ніхто, ні до, ні після нього не поклав стільки сил на обґрунтування цієї ідеї, як Феофан. Вона постала і головним мотивом його «Духовного регламенту», тому що відношення між Церквою і державою для Феофана були мислимі тільки як підкорення і служіння Церкви державі. За його релігійними переконаннями, що склалися під сильним впливом протестантської ідеї канонічного територіалізму, такі погляди не містили в собі нічого протиприродного; іншого шляху він не бачив, тому що тільки за таких відносин між Церквою і державою Церква могла допомогти реформаторській справі Петра»^[11].

Поміж тим, двоє українських вчених, ректор Московської Академії архимандрит Феофілакт (Лопатинський) і префект архимандрит Гедеон (Вишневський) ще до виклику Феофана (Прокоповича) в Петербург склали протест, звинувачуючи його в неправославних поглядах. Коли ж стало відомо про майбутню хіротонію ігумена Феофана (Прокоповича) на єпископа, протест до царя послав місцеблюститель митрополит Стефан (Яворський) з вимогою посвячувати Феофана не інакше, коли він відречеться від неправославних поглядів. Петро дозволив Прокоповичу самому виправдатися проти звинувачень, що Феофан вміло зробив^[12].

В 1718 році Петро I запропонував „освяченому собору” поставити Феофана архієпископом Псковським з тим, щоби резиденцією його був Петербург. 2 червня 1718 року ігумен Феофан (Прокопович) був рукоположений на архієпископа Псковського і Нарвського з правом носити сакос, що тоді вважалося особливим монаршим благоволінням. З цієї пори архієпископ Феофан (Прокопович) стає правою рукою Петра у всіх церковних реформах і коли в листопаді 1718 року цар вперше висловився про необхідність введення колегіального керівництва Церквою, то стало зрозуміло, що тільки архієпископу Феофану (Прокоповичу) можна було доручити розроблення основ майбутньої системи^[13].

Архієпископ Феофан (Прокопович) був відданим прибічником реформ Петра I і офіційним апологетом царських заходів, що проявлялося неодноразово, особливо ж в його трактаті «Правда волі монаршої».

Погляди архієпископа Феофана на взаємовідносини між державою і Церквою цілком співпадали з поглядами Петра і обидва шукали відповідний зразок в церковних установах Пруссії та інших протестантських країнах^[14]. Для царя було природно доручити написання «Духовного регламенту» Феофану (Прокоповичу), так само як для Феофана (Прокоповича) було природно чекати такого доручення^[15].

В кінці 1718 року, отримавши доручення від Петра I підготувати проект колегіального органу управління Російською Православною Церквою за зразком встановлених в той час світських колегій, архієпископ Феофан (Прокопович) завершив цей проект в 1719 році і назвав його «Духовний регламент»^[16]. В лютому 1720 року «Регламент» був прочитаний і виправлений Петром і внесений на обговорення в Сенат^[17].

Кожна світська колегія керувалася своїм уставом, який називався „Регламент”. Архієпископ Феофан написав цілу книгу, регламент для Духовної колегії, щоби задум царя був найкращим чином вмотивований і захищений. «Регламент» був задуманий не тільки як коментар до закону, але повинен був сам містити в собі основний закон церковного управління. Проте ця мета була досягнута лише частково і далеко не кращим чином, бо в написаному тексті немає чітких юридичних визначень навіть структури і повноважень керуючих органів^[18]. Зате в ньому є елементи, які надають йому характер політичного трактату, автор якого не може приховати своїх особистих поглядів і свого відношення до різних явищ церковного життя минулого. Місцями «Регламент» перетворюється в обвинувачувану проповідь і сатиру. За висловом протоієрея Георгія Флоровського: «Регламент» – це книга зла і злобна»^[19].

З основного погляду реформатора на завдання державного життя, Церква мала у своєму завданні служити державі. Існування патріарха, особи, яка своїм авторитетом затінювала царя, Петро I вважав за невідповідне державним інтересам, навіть за небезпечне для себе. Всі ці моменти й розвинуто докладно в «Духовному регламенті» з повною відвертістю. Серед мотивів впровадження «Духовної колегії» і скасування патріаршества головне значення має мотив політичний, який підкреслює тенденції монархічного абсолютизму щодо Церкви та з підозрою трактує кожную громадську силу, для монарха небезпечну^[20].

„Духовний регламент” складався з трьох частин, які поділялися на пункти: в першій частині подано визначення нового влаштування церковного управління – Духовної колегії, в другій визначене коло компетенції і функції Духовної колегії, в третій докладно перелічені обов'язки ієрархів і парафіяльних священиків, про запровадження системи духовних навчальних закладів.

Першу частину «Регламенту» архієпископ Феофан (Прокопович) назвав: «Що є Духовне колегіум і які важливі причини такого правління»^[21].

«Духовний регламент» починається поясненням слова «колегіум», як названо було нове управління Церквою в Росії. Вказано, щонововстановлювана колегія є постійне зібрання осіб, які мають духовну

владу, встановлену для розгляду і вирішення певних справ. «Колегіумурядуючий є ніщо інше, як урядове зібрання, коли деякі важливі справи не одній особі, але багатьом, до того здібним і від височайшої влади затверджених, підлягають до управління»^[22].

В паралель новій Колегії вказані сумнозвісний старозавітній синедріон, суд ареопагітів в Афінах і російські державні колегії, встановлені Петром в 1718 році. За тим вказуються переваги колегіального управління перед одноосібним патріаршим, які і стали причиною до заміни останнього в Російській Церкві першим. Архієпископ Феофан роз'яснює основний політичний мотив, яким керувався цар і доводить, що Петро переслідував в першу чергу державні інтереси, а не якісь вузькі церковно-реформаторські цілі.

«Велике і це, – пише архієпископ Феофан, – що від соборного правління не побоюватися вітчизні заколотів і збентеження, які походять від єдиного власного правителя духовного. Бо простий народ не знає, яка різниця влади духовної від самодержавної, але великою найвищого пастиря честю і славою дивований, подумує, що такий правитель є другий государ, самодержцю рівносильний або і більший за нього, і що духовний чин є друга і краща держава, і це, сам собою народ так умствувати звик. Що ж, коли ще і владолюбних духовних плевельні розмови прикладуться, і сухому хмизу вогонь підкладуть? Так прості серця думкою цією розбещуються, що не так на самодержця свого, як на верховного пастиря в якій-небудь справі дивляться»^[23].

Для доведення владолюбства духовенства Феофан звертається до історії Візантії та папства і застерігає від подібних замахів: «Нехай не згадуються подібні у нас колишні замаху. Такому злу в соборному уряді не може бути місця... А коли ще побачить народ, що соборний цей уряд монаршим указом і сенатським вироком встановлений, то тим більше перебуватиме в своєму смиренні і вельми відкладе надію мати допомогу до бунтів своїх від чину духовного»^[24].

Як вірно зазначає історик І.К. Смоліч: «Міркувань – канонічного характеру серед них немає. Але проте чітко виражені погляди Петра і самого Феофана і в того, хто читає «Духовний регламент», не виникає сумнівів в тому, що не підпорядкування Духовній колегії, тобто Св. Синоду, рівнозначне супротиву монарху. Архієпископ Феофан неодноразово підкреслює, що Духовна колегія є «соборний уряд» і, отже більше, ніж просто орган колегіального управління»^[25]. Вже в царському маніфесті про запровадження Св. Синоду цей вираз навмисно вжитий, щоби викликати в читача асоціації з церковними Соборами.

В офіційному підручнику російської церковної історії Св. Синод прямо називається «безперервним Помісним Собором»^[26]. В «Історії Російської Церкви» архієпископа Філарета (Гумілевського) говориться: «Святійший Синод за складом своїм теж саме, що й законний церковний Собор»^[27]. Це саме писали й інші автори.

Тут ми бачимо як офіційні автори історії Російської Церкви намагалися довести законність Св. Синоду з канонічної точки зору. Продовжувалась тенденція не оправданої за суттю апеляція до соборної ідеї забезпечити Св. Синоду свого роду канонічне соборне обґрунтування. Обидва так зрозуміло сформульованих архієпископом Феофаном пункти – «державність» і «соборність» Св. Синоду стають в ХІХ столітті, з одного боку, головною опорою в захисті державою синодальної системи, а з іншого – тими слабкими місцями, на які опозиція направила вогонь своєї критики^[28].

Пункт про присягу «Регламенту» виявляє імперський дух цього документу: «Власне всякий колегіант, як президент, так і інші, на початку прийняття чину свого повинні учинити присягу: що вірний є і буде Царській Величності, що не за пристрастями своїми, не для користолюбства, але для Бога й користі людської зі страхом Божим і доброю совістю судити справи, і радити та іншої братії своєї думки і поради розмірковувати, приймати чи відкидати буде. І клятву таку виголосить на себе під іменним штрафом анафема і тілесного покарання, якщо супроти присяги своєї виявлений і викритий буде»^[29].

Відразу ж після першого видання „Духовного регламенту” 16 вересня 1721 року в травні 1722 року з’явилося друге його видання з доповненням – «Додаток про правила причту церковного і чину чернечого»^[30]. Юридичною основою для «Додатку» послужив маніфест від 25 січня 1721 року, але належної згоди на видання «Додатку» Св. Синод в царя не спитав, із-за чого послідувала опісля догана Петра^[31].

В першій частині «Додатку» говориться про біле духовенство. Друга частина названа «Про ченців» і стосується монастирського життя. В «Додаток» увійшло правило, яке зобов’язувало священника розкривати таємницю сповіді поліції, якщо в нього сповідувалась людина із злочинним задумом проти царя і якщо він в цьому задумі не розкається. Ця постанова, яка не сумісна з канонами про таємницю сповіді, була внесена як закон в «Повне зібрання законів Російської імперії», тобто теоретично мала виконуватись до останнього дня існування імперії.

Далі слідували доповнення з докладною розробкою правил про чернецтво, одне з яких забороняло ченцям тримати чорнила і папір в келіях без особливого дозволу ігумена. Отримавши з його дозволу папір і чорнила, чернець повинен був тримати двері своєї келії відкритими, доки писав, а потім зобов’язаний був показати написане ігумену для цензури. Інше правило забороняло постригати в чернецтво неграмотних і у віці, не молодше 30 років. В доповнення до «Духовного регламенту» в 1722 році видано було також імператорський указ про вибір з «офіцерів доброї людини» для займання посади обер-прокурора. В цьому ж році була приєднана «інструкція обер-прокурору»^[32].

Даючи оцінку «Регламенту» з точки зору наслідків його введення в російське церковне життя – значить висловлювати судження про самий синодальний період. В цей період він, як найважливіший церковно-правовий документ, отримав в літературі майже виключно апологетичну оцінку.

Тільки починаючи з початку ХХ століття не припинялася критика самої синодальної системи і «Духовного регламенту». Цілком очевидні всі негативні риси синодального періоду, а значить і «Регламенту», який був основою правового устрою Російської Церкви, одним з вагомим фактором формування імперського духу Московії, піднесенні та возвеличенні постаті російського царя Петра I.

Докази в тексті «Регламенту» на користь колегіальної системи не можуть приховати того факту, що основний сенс «Регламенту» не стільки у скасуванні патріаршества, скільки в революційній перебудові відносин між державою і Церквою. Як зазначає І. К. Смоліч, «з виходом «Духовного регламенту» Російська Церква стає складовою частиною державного устрою, а Св. Синод – державною установою. Російська Церква втрачає тісний зв'язок з вселенським Православ'ям, з яким тепер її з'єднують лише догмати і обряд. Зі всіх сучасників царя Петра I архієпископ Феофан (Прокопович) був, без сумніву, найвигіднішим співробітником у справі реформування Росії, бо він був переконаний, що старо-московська Русь віджила своє»^[33].

Російський правознавець кінця ХІХ століття А. Градовський визначає це так: «Святійший Урядуючий Синод, що називався раніше Духовною колегією, був запроваджений державним актом, а не церковним – «Духовним регламентом»... За поглядом «Регламенту», Синод мав би бути державною установою, залежною від світської влади^[34]. Як вважає російський богослов прот. Георгій Флоровський, „Регламент” залишився тільки актом державного законодавства і не мав ніякого канонічного достоїнства. Але не був відмінений, хоча про нього і згадували згодом без особливого захоплення^[35].

А н о т а ц і ї

У статті Сергія Лучанина «Роль архієпископа Феофана (Прокоповича) у формуванні імперського духу Московії та піднесенні постаті Петра I» розкривається діяльність архієпископа Феофана (Прокоповича) як апологета ідей російського царя Петра I. В контексті складеного архієпископом Феофаном (Прокоповичем) «Духовного регламенту» автор аналізує одну з площин догодження задумам Петра I.

Ключові слова: синод, регламент, імперія, колегія, цар.

В статье Сергея Лучанина «Роль архиепископа Феофана (Прокоповича) в формировании имперского духа Московии и возвышении личности Петра I» раскрывается деятельность архиепископа Феофана (Прокоповича) как апологета идей русского царя Петра I. В контексте сложеного архиепископом Феофаном (Прокоповичем) «Духовного регламента» автор анализирует одну с плоскостей удовлетворения затеям Петра I.

Ключевые слова: синод, регламент, империя, коллегия, царь.

In Sergiy Luchanin`s article “The Role of archiepiskop Feofan Prokopovich in forming of imperialspirit of Muscov and getting up of figure of Petro the I“ opens up the activityof archiepiskop Feofan (Prokopovich) as an apologist of Russia tsar Petro the I.In a context of «Spiritual regulation» made by archiepiskopFeofan (Prokopovich)the author analyses one of planes the introduction of Petro the I projects.

Keywords: synod, regulation, empire, college, tsar.

* Лучанін Сергій Миколайович – магістр релігієзнавства, секретар Рівненського Єпархіального Управління Української Православної Церкви Київського Патріархату.

[1] Толстой М.В. Рассказы из истории Русской Церкви.. – М., 1887. – 587 с.

[2] Карташев А.В. Очерки из истории Русской Церкви: В 2-х т. – СПб., 2004. – Т. 2. – 346 с.

[3] Шевчук В. Його живив бентежний дух // Українсько-історичний календар-2001 / Упор. А. Губар, А. Ткачук, В. Туркевич. – К., 2001. – С. 57.

[4] Карташев А.В. Очерки из истории Русской Церкви. В 2-х т. – СПб., 2004. – Т. 2. – С. 349 .

[5] Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – Париж, 1983. – С. 90 .

[6] Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – С.92.

[7] Поселянин

Е. Очерки из истории русской церковной и духовной жизни в XVIII веке. – М., 1998. – С. 62 .

[8] Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – С. 114.

[9] Цит. за: Смолич И.К. История Русской Церкви 1700-1917. В 2-х ч. – М., 1997. – Ч. 1. – С.86.

[10] Цит. за: Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 512.

[11] Смолич И.К. История Русской Церкви 1700-1917. В 2-х ч. – Ч. 1. – С. 87.

[12] Знаменский П.В. История русской церкви (учебное руководство). – М., 2000. – С. 296.

[13] Смолич И.К. История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. –Ч. 1. – С. 88.

[14] Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – СПб., 1868. – С.118 .

¹⁵ Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. В 2-х т. – СПб., 1862. – Т. 1. – С. 214.

[16] Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – С.70.

[17] Федоров

В.А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700 – 1917 гг. – М., 2003. – С. 156.

- [18] Верховской П.В. Учреждение духовной коллегии и Духовный регламент: К вопросу об отношении Церкви и государства в России. В 2-х т. – Ростов-на-Дону, 1916. – Т. 1: Исследование. – С. 156.
- [19] Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – С.85.
- [20] Лотоцкий О., проф. Автокефалия: У 2-х т. – Варшава, 1935-1938. – Т. 2: Нарис історії автокефальних Церков, 1938. – С. 410.
- [21] Духовный Регламент, тщанием и повелением Всепресветлейшего, Державнейшего Государя Петра Первого, императора и самодержца Всероссийского. – М., 1883. – С.8.
- [22] Там само.
- [23] Духовный Регламент, тщанием и повелением Всепресветлейшего, Державнейшего Государя Петра Первого, императора и самодержца Всероссийского. – М., 1883. – С. 12.
- [24] Там само. – 14 с.
- [25] Смолич И.К. История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – Ч. 1. – С. 96-97.
- [26] Котович А. Духовная цензура в России (1799-1855). – СПб., 1909. – С. 170.
- [27] Филарет (Гумилевский), еп. Рижский. История Русской Церкви: В 5-ти т. – М., 1848. – Т. 5: Синодальное управление (1721-1826). – С. 3.
- [28] Смолич И.К. История Русской Церкви 1700-1917. В 2-х ч. – Ч. 1. – С.97.
- [29] Духовный Регламент, тщанием и повелением Всепресветлейшего, Державнейшего Государя Петра Первого, императора и самодержца Всероссийского. – М., 1883. – С.82.
- [30] Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1: В 45-ти т. – СПб., 1830. – Т. VI (1720-1722). – С. 699-715.
- [31] Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. II (1722). – СПб., 1872. – С. 240.
- [32] Цыпин В., прот. Курс церковного права. – Клин, 2004. – 146 с.
- [33] Смолич И.К. История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – С. 84.
- [34] Градовский А., проф. Начала Русского государственного права: В 2-х т. – СПб., 1892. – Т. 2: Органы управления. – 336 с.
- [35] Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – 3-е изд. – Париж: YMCA – PRESS, 1983. – 89 с.